

De functie van de rede

Alfred North Whitehead

Ingeleid, vertaald en geannoteerd door
Ronny Desmet & Guido Vanheeswijck

De functie van de rede

Alfred North Whitehead

Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Ronny Desmet & Guido Vanheeswijck

Antwerpen / 's-Hertogenbosch

Gompel&Svacina

2025

156 blz. – 14,8 × 21 cm

ISBN 978-94-6371-587-4

D/2025/14.401/46

NUR 730

© 2025 Gompel&Svacina

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke, voorafgaande en schriftelijke toestemming van de auteur en van de uitgever.

Al het mogelijke werd gedaan om de informatie in dit boek zo juist en actueel te maken als kan. Auteur of uitgever kunnen niet verantwoordelijk worden gesteld voor mogelijke nadelen die lezers door eventuele onvolkomenheden in het boek zouden ondervinden.

Gompel&Svacina Uitgevers

Timmerwerfstraat 40, B-2000 Antwerpen, info@gompel-svacina.be

Rietveldendweg 60, NL-5222 AS 's-Hertogenbosch, info@gompel-svacina.nl

www.gompel-svacina.eu

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
De functie van de rede	57
Alfred North Whitehead	
Uitleiding	125
Hedendaagse relevantie	
Geciteerde werken	151
Namenregister	155

Voorwoord

De functie van de rede is onze vertaling van de Louis Clark Vanuxem Foundation Lectures die Whitehead in maart 1929 gaf aan Princeton University en die in hetzelfde jaar gepubliceerd werden door Princeton University Press onder de titel *The Function of Reason*.

Whitehead zelf heeft geen enkele voet- of eindnoot toegevoegd aan zijn tekst. Alle verklarende voetnoten bij deze vertaling zijn dan ook van ons.

Samen met de uitvoerige inleiding vormen de voetnoten een introductie tot Whiteheads procesfilosofie – de onontbeerlijk context van *De functie van de rede*. De uitleiding, ten slotte, wil de lezer laten proeven van haar hedendaagse relevantie.

Alle citaten in de inleiding, de voetnoten en de uitleiding, afkomstig uit de Engelstalige boeken in de lijst van geciteerde werken, zijn door ons naar het Nederlands vertaald, tenzij anders vermeld.

In ons taalgebied verschenen tot nu toe slechts drie vertalingen van boeken van Whitehead.

In 1959 werd *Science and the Modern World* vertaald als *De natuurwetenschap in de moderne wereld* en in 1965, *An Introduction to Mathematics*, als *Wiskunde, basis van het exacte denken* – allebei uitgegeven als aula-pockets en nog steeds beschikbaar in de *vantoen*-nu-reeks van Het Spectrum.

In 1988 werd Whiteheads *Religion in the Making* vertaald en van commentaar voorzien door Jan Van der Veken. *De dynamiek van de religie* werd uitgegeven door De Nederlandse Boekhandel (Pelckmans & Kok Agora) en is jammer genoeg alleen nog maar tweedehands verkrijgbaar.

Dit laatste boek en, meer nog, Jan Van der Veken zelf, waren een voorbeeld voor ons. Daarom dragen wij onze vertaling aan hem op.

Hopelijk zal *De functie van de rede* de interesse voor Whitehead in ons taalgebied opnieuw aanwakkeren en een prelude worden op de Nederlandse vertaling van zijn opus magnum, *Process and Reality*.

Ronny Desmet & Guido Vanheeswijck, juli 2025

Inleiding

In *Process and Reality*, Alfred North Whiteheads hoofdwerk uit 1929, stelt hij dat “de Europese filosofische traditie [...] bestaat uit een serie voetnoten bij Plato” (PR 39). Deze zinsnede – zijn meest geciteerde aforisme – is zeker van toepassing op het hier vertaalde essay, *De functie van de rede*. In deze spin-off van *Process and Reality*, die trouwens in hetzelfde jaar verscheen, staat Plato symbool voor de speculatieve rede en wordt die rede – verguisd door het toen dominante positivisme – in ere hersteld.

Toch is het niet alleen als erfgenaam van Plato, maar ook omwille van zijn hedendaagse relevantie, dat we Whitehead met *De functie van de rede* in ons taalgebied opnieuw onder de aandacht willen brengen. In zijn speculatieve metafysica beschrijft hij de werkelijkheid als een netwerk van met elkaar verbonden gebeurtenissen waarin feiten en waarden worden geïntegreerd. En net dit type van speculatief en ecologisch denken is een noodzakelijke voorwaarde om de aarde te bevrijden uit de wurggreep van een methodisch en economisch denken dat haar degradeert tot een onleefbaar wingewest.

Whiteheads *De functie van de rede* kan je zien als een toegangspoort tot zijn *Process and Reality*, net zoals Spinoza's *Verhandeling over de verbetering van het verstand* een opstap vormt naar zijn *Ethica*. Inzicht in Whiteheads visie op de rede helpt je om zijn procesfilosofie beter te begrijpen. Of, om het wat scherper te stellen: zonder speculatieve rede, geen speculatieve metafysica.

De aard en de uitkomsten van het denken zijn niet van elkaar te scheiden. Dit geldt trouwens in twee richtingen: je hebt Whiteheads metafysische concepten ook nodig om te begrijpen hoe hij de rol van

de speculatieve rede ziet. Daarom introduceren we *De functie van de rede* met behulp van zijn metafysica en lichten we tegelijkertijd die metafysica toe aan de hand van diverse citaten uit *De functie van de rede*.

Whiteheads filosofie is bovendien diep geworteld in zijn eerdere werk als wis- en natuurkundige. Daarom starten we deze inleiding met een kort overzicht van zijn leven en werk tot 1929 – het jaar waarin *De functie van de rede* verscheen. Dit is een voor de lezer uitdagende verkenning, maar wel een noodzakelijke om Whiteheads denken ten volle te begrijpen.

Alfred North Whitehead werd op 15 februari 1861 geboren in Engeland als zoon van een Anglicaanse geestelijke. Hij kreeg tot 1875 thuisonderwijs in Ramsgate en was de volgende vijf jaar leerling van Sherborne School. Hij hield van de natuurpracht in Dorset en van de romantische poëzie van Wordsworth en Shelley. Hij was gefascineerd door de historische bezienswaardigheden in de streek en de geschiedschrijving van Thucydides. Hij blonk uit in wiskunde én in rugby.

Cambridge

Nog voor Whitehead zijn laatste jaar op Sherborne School aanvatte, had hij al deelgenomen aan de ingangsexamens voor Trinity College in Cambridge. Hij slaagde en kreeg een studiebeurs. In oktober 1880 verhuisde hij naar Cambridge, waar hij aan Trinity College begon aan een opleiding *mixed mathematics* (gemengde wiskunde). De strikte scheiding tussen zuivere en toegepaste wiskunde bestond toen nog niet, en deze brede, geïntegreerde wiskundeopleiding zou zijn visie blijvend beïnvloeden.

Voor Whitehead was wiskunde in wezen de studie van patronen – van relationele structuren. Ze begon met het herkennen van patronen in concrete situaties. Daarna volgde het symboliseren van patronen

door abstractie te maken van de in patronen verbonden entiteiten en door toenemende veralgemening – wat wij doorgaans ‘zuivere wiskunde’ noemen. Tot slot werden deze abstracte patronen opnieuw toegepast op uiteenlopende concrete situaties, niet alleen op de oorspronkelijke – dat is de toegepaste wiskunde. De transfer van wiskundige patronen van het ene naar het andere toepassingsgebied – bijvoorbeeld van Newtons gravitatieleer naar Coulombs elektriciteitsleer – vormde de kern van het analoge redeneren waarvoor de gemengde wiskundeopleiding te Cambridge bekend stond.

De architectuur van het wiskundige denken inspireerde Whiteheads filosofie over hoe mensen altijd denken. Volgens hem ontstaat het bewuste denken uit een samenspel van onbewuste gevoelens: enerzijds fysische gevoelens van actuele gebeurtenissen, en anderzijds conceptuele gevoelens – herkenningen – van zuivere mogelijkheden, waaronder mogelijke patronen. We voelen niet enkel wat actueel is, maar ook wat mogelijk is. Uit het samenspel van die gevoelens ontstaat soms een hoger ervaringsniveau. Op dat niveau worden de meest relevante mogelijkheden bewust geëvalueerd en geselecteerd voor concrete situaties.

Op Trinity College bereidden studenten in de richting gemengde wiskunde zich vooral door zelfstudie onder leiding van een coach voor op hun eindexamen, het beruchte *Mathematical Tripos Exam*. Zo ook Whitehead, die in 1883 met glans deze beproeving doorstond. Daarna werkte hij, met het oog op een fellowship, aan een dissertatie over James Clerk Maxwells *Treatise on Electricity and Magnetism*.

Maxwell

Er is vaak gewezen op het belang voor Whiteheads filosofie van de baanbrekende natuurkunde van de twintigste eeuw: de relativiteits- en kwantumtheorie. Daarbij vergeet men echter hoe groot de invloed

was van Maxwells *Treatise* uit 1873 en zijn theorie van elektromagnetische velden. Die invloed was fundamenteel: toen Whitehead decennia later de theorieën van Albert Einstein en Niels Bohr leerde kennen, herformuleerde hij ze naar analogie met de veldtheorie van Maxwell en zijn volgelingen.

Whiteheads grondige studie van Maxwell zorgde voor een conceptuele revolutie in zijn denken. Hij zag de wereld niet langer zoals Newton – als een enorme configuratie van in wezen onveranderlijke en onafhankelijke materiedeeltjes die in de tijd alleen van positie veranderen onder invloed van uitwendige krachten. Voortaan dacht hij zoals Maxwell – in termen van velden van uit- én inwendig met elkaar verbonden dynamische gebeurtenissen: huidige gebeurtenissen beïnvloeden toekomstige gebeurtenissen door de uit- én instroom van potentialen of realisatiemogelijkheden.

Deze revolutie in de fysica impliceerde tevens een omwenteling in de metafysica. Voor Whitehead betekende ze het einde van de klassiek ontologische concepten – de gescheiden concepten van ruimte, tijd en materie – en het begin van een ontologie van onderling verbonden gebeurtenissen. Die gebeurtenissen voltrekken zich niet in een kant-en-klaar decor van ruimte en tijd, maar vormen zelf het ruimte-tijdweefsel. En zij oefenen invloed op elkaar uit dankzij hun aura van mogelijkheden voor toekomstige realisatie.

Op basis van zijn dissertatie over Maxwells *Treatise* kreeg Whitehead in 1884 een fellowship, waarmee zijn academische loopbaan van start ging. Die carrière kan in drie periodes ingedeeld worden.

Tijdens de eerste periode, van 1884 tot 1910, werkte Whitehead in Cambridge en lag de focus van zijn onderzoek op zuivere wiskunde. Hij legde zich toe op het vinden van een universele formele taal, geschikt om alle mathematische patronen in symbolen te vatten. Daartoe ontwikkelde hij zijn universele algebra.